

**Kontinuitás és változások vizsgálatai a
Dunántúli Református Egyházkerület templomaiban**

Doktori (PhD) értekezés
tézisek

készítette: Pátkai Ádám Sándor

Témavezető: † Dr. Végh András; Dr. Takács Miklós

Opponensek: Dr. Tomka Gábor
Dr. Szakács Béla Zsolt

Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Öze Sándor

Régészeti Műhely

Vezető: Dr. Takács Miklós

Szentgál, 2025

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés,

A kálvini reformáció, mint a 16. század közepe után kicsúcsosodó nagyszabású változás meghatározó nyomot hagyott a keresztény Európa életében. A középkori rend és mindennapok teljesen átalakultak. A Magyar Királyság területén ezzel egyidőben a törökkel való állandósult harc is a mindennapok részévé vált. A folyamatos háborúskodás a lelki élettel való törődés kapcsán újabb kihívások elé állították az egyházat. A fizikai fenyegetettség mellett megjelent kezdetben az egyházon belüli új gondolkodásmód, majd egyre erősebben tetet öltött e változás.

A protestáns és benne a református templomok hazai kutatásának története érdekes vázat alkot. Nem rendelkezik mélyreható, több tudományterületet is bevonó összefoglaló munkákkal. Lőrincz Zoltán foglalta össze legutóbb e téma kutatástörténetét Bizonyos tudományterületek, nemkülönben kiváló művelői fogalmaztak meg összefoglalásokat ezen épületekről, viszont mindenki saját szakmájának érdekeiből és szempontjai szerint értékelte a református templomépítészetet.

Összefoglaló történeti szempontú feldolgozásokat leginkább a református egyház lelkészei készítettek. Ezek a munkák kiválóan alkalmasak kiindulópontként való használathoz, illetve ezek adják a legátfogóbb képet a református templomokról. Ebből a tárgykörből is kiemelkedőek a nagyobb léptékű összefoglalások, mint például a Kováts J. István által szerkesztett *Magyar református templomok I-II*, mely 1942-ben jelent meg és a mai napig nagy hatása van. E két kötetben építészek, lelkészek, történészek fogalmazták meg

gondolataikat a református templomépítészethez kapcsolódva. Területenként (egyházkerületekre bontva) megírva a templomok összefoglaló történeteit. Mondhatni a hivatkozási alapot ez a két kötet jelenti a mai napig, ha csak templomépítészet tárgyról van szó. A 20. század végén jelentek meg Várady József összefoglaló munkái, melyek kiváló adatbázisként szolgálnak, de sok esetben a helyi lelkészek írásait szerkeszti egybe, kritika nélkül.

A kutatás korai időszakához, mely a 19. század utolsó harmadát jelenti szorosan kapcsolódnak a gyülekezettörténeti feldolgozások. Ennek magas szintű művelői volt többek között Thury Etele (1861–1917) teológiai tanár, majd Tóth Endre (1899–1970) egyháztörténész, akik az egyes gyülekezetek történetének megírásakor tértek ki hol bővebben, hol kevésbé bőven a templomok művészetére, történetére. A 20. század második felében a gyülekezettörténeti tanulmányok írása háttérbe szorult, azonban elterjedt a helytörténet- és falukutatás, így ezek részleteiben mintegy művelődéstörténeti megnyilvánulásai lettek az egyházak és ezen belül a templomok.

A református templomok tényleges, leíró vizsgálata felé először az építészek figyelme fordult a 19. század végén, amikor új kihívásoknak kellett megfelelni, az új templomok megépítésekor. Így az első tanulmányok Schulek Frigyes, majd Pecz Samu tollából származnak.

A korai református templomok kutatása szoros kapcsolatban áll a középkori templomok kora újkori történetének vizsgálatával. Mint témakör, nem más, mint a középkori – katolikus – templomok

továbbélésének vizsgálata egy alapvetően protestáns időszakban. Emellett pedig a protestáns templomépítészet kezdeteinek kutatása a katolikus–református felekezeti kontinuitás egyik legjobban regisztrálható megnyilvánulásának vizsgálatát jelenti. Itt húzódhat az a határvonal, mely összeköti a középkor és kora újkor régészetét a reformáció régészetével.

Ez nem jelent mást, minthogy az újonnan feltárt eredmények esetén megvizsgáljuk annak lehetőségét, hogy akár a temetkezéseknél, akár az épületnél van-e nyoma a felekezetváltás hatásainak, esetleg a fent említettek segíthetnek az eredmények értelmezésében. Egy-egy kapuzat elfalazása kapcsán látható, például a monoszlói református templomnál, vagy a magyarszeceői katolikus templomnál, hogy az újkor emberét – sokszor felekezettől függetlenül – sem a középkori falképek, sem a kapuzatok, faragványok nem különösebben érdekelték. A templomok újszerű külsőbe öltöztetését és az új modern elemek használatát előnyben részesítették a középkor hagyatékának megőrzésével szemben. Míg a freskók és egyéb ábrázolásokkal kapcsolatban látjuk, hogy a reformáció alapvetően eltávolodik ezek alkalmazásától.

A hazai kutatásban külön is érdemes említenünk Juan Cabello nevét, aki Simon Zoltánnal, Lukács Zsuzsával és Feld Istvánnal együtt, több észak-magyarországi református templomot kutatott. Továbbá említhetnénk Pálóczi-Horváth András, László Csaba, K. Németh András stb. kutatásait is, bár szinte minden vármegyei és városi múzeumban találnánk valakit, akinek volt valaha dolga a református egyház kezében lévő templommal.

A régészeti feltárások a legtöbb esetben a templomok eredetére, korai előzményekre irányultak. Mivel azonban a kora újkor régészeti emlékanyaga kevésbé fogható meg, esetleg kisebb hangsúly került ezekre a dokumentációkban, vagy még inkább a publikációkban. Több esetben megfigyelhető, hogy a feltáró régészek felismerték e felekezetváltás jelentőségét, azonban ennél tovább sosem mentek. Ilyen például Ilon Gábor megjegyzése a Kéttornyúlakon feltárt pártás sírok esetében, amikor az elhunyt fiatal leányokat egyértelműen reformátusként azonosította.

Disszertációmban a következő kérdéseket vettem fel:

1. Melyek a reformáció templomépítészetre gyakorolt hatásainak kézzelfogható eredményei?
2. Mikortól lehet meghatározni a 18. század végétől, a szabad építkezések jegyében elterjedő, a középkori templomépítészeti hagyományoktól nagy mértékben eltérő templomtípust?
3. Mindehhez milyen eszköztár áll a rendelkezésünkre a reformáció régészeti vizsgálata kapcsán?
4. S végül mennyire más az eltérő vallási háttér miatt megfogalmazott ideológia, illetve ennek van-e szignifikáns eltérése és megjelenése a templomépítészetben?

2. A követett módszertan,

Kutatásom a régészet felől közelíti meg a reformáció templomépítészét, mely a fellelhető emléktárgy (tehát az épület és a róla szóló, írott forrásanyag) komplex vizsgálatát tekinti feladatának. Ez alapján kutatásom alappillérei:

1. írott források – egyházlátogatási jegyzőkönyvek, levéltári források, melyek leírják e korai templomokat, valamint
2. régészeti kutatások – melyek a református templomok oldaláról közelítik meg a szakrális terek régészetét

Figyelembe véve a fent említett két pontot, ezek egy olyan irányvonalat jelölnek ki, amelynek segítségével realitásabb képet kaphatunk a korai református templomokról, valamint arról, hogy a középkori, katolikus templomoknak hogyan alakult a sorsa a kora újkorban. Ez hozzájárul a reformáció terjedésének vizsgálatához is, hiszen elvi szinten, településenként láthatjuk annak hatásait.

Az épületek elemzéséből nyerhető információk

Azt a megszokott állítást vizsgálom és további adatokkal igyekszem pontosítani, hogy az átvett középkori templomok falfestményeit a protestánsok lemeszelik, bevakolják, oltáraikat kidobják, centralizálják a teret. Sok helyen szinte csak ez az, amit a reformáció hatásaként szoktak emlegetni a templomépítészeti megváltozására nézve, de konkrét területeket még nem vizsgáltak e szempontok szerint.

Szándékomban állt olyan, minél korábbi épületek felkutatása, melyet már a reformátusok építettek, így az építészeti, régészeti és írott forrásokból származó adatokat egybevetve lehetővé válik a korai magyar református templom elméleti rekonstrukciója is. Mindehhez igyekeztem megismerni a nyugat-európai folyamatokat is, melyeknél látni fogjuk, nagyon sok a hasonló elem és egyértelműnek tűnnek a kölcsönhatások is.

A régészeti feltárások 16–17. századra datálható eredményeinek felülvizsgálatából kiderül, hogy milyen információk nyerhetők a reformáció templomhasználatára nézve, pusztán a régészeti adatokból. Ilyen eredmények például a templomok belső tereinek szerkezeti változásai és megoldásai, úgymint a karzatalapozások, vagy a sekrestye, szentély eltűnése/eltüntetése, emellett pedig eredményeket láthatunk – nyugati mintára – a temetkezések vizsgálatának terén is, ahol a kora újkori horizontoknál megkísérrelhetők a temetkezések felekezeti szinten történő elkülönítése.

A régészeti módszertanra néhány további konkrét példával utalnék. Kéttornyúlak esete, ahol Ilon Gábor ásatása 1985-ben hozta felszínre a sekrestye falait a templom északi oldalán. A déli oldalon egy részben meghatározhatatlan toldaléképületet részletét is feltárta, melyhez nem tudott egyértelmű magyarázatot adni. Az általa ingatagnak gondolt, véleménye szerint akár *„reformáció kori hajóbővítésként is értelmezhető, ... a déli oldalon feltárt, esetleges templombővítés a református liturgiának, előírásainak egyébként*

megfelelne. Az így keletkező centrális helyre állított úrasztala ugyanis ezen új épületrészből is jól látható lett volna.

Egy másik eset, ahol roncsolásmentes régészeti módszerekkel tártuk fel a ma álló református templom alatt a 16-18. században reformátusként is használt középkori templomot Szentgálon. Itt megtaláltuk a templomnak a – forrásokkal ellentmondásba kerülő – egyenes záródású szentélyét, valamint déli és északi épületrészeket (kápolna és sekrestye?). Az sem kizárt, hogy a források ezt a kápolnát említik, mint félköríves szentélyű épületet. Ebben az esetben lehet, hogy a reformátusok nem a főszentélyes épületet használták a 18. században, hanem csak egy kápolnát. A középkori és az újkori periódus csak részben kapcsolódik egymáshoz, ugyanis a mai – barokk – épület derékszöget zár be a középkorival, s a templom mai keleti hosszanti fala éppen a diadalív alapozására épült rá.

Az írott források adatainak felhasználhatósága

Az írott források között találunk egyházlátogatási jegyzőkönyveket, illetve zsinati határozatokat. E határozatok között olyan részleteket is megismerhetünk, melyek a 16. századi egyháztörténet életrajzi anyagában is érdekesek, hiszen Kálmáncsehi Sánta Mártonról tudjuk meg, hogy azért kell neki Debrecent elhagynia 1555-ben, mert a templomból kidobatta a lutherkövetők által meghagyott oltárokat és egyéb eszközöket, Radán Balázs debreceni, majd beregszászi lelkész pedig meg is ölték emiatt. Egyértelműen az egyházszervezet kialakulásának kérdéséhez és a kronológiához kapcsolhatóak azok az

adatok, melyeket az Óvári zsinat kapcsán tudunk meg. 1551-ben püspököt választottak a protestánsok Hevesi Mihály szatmári lelkész személyében, majd utóda Thordai Demeter lesz, aki a Báthori család udvari papja, s aki „a ki már az óvári templomból a képeket és oltárt kihányatta.”

Mindezek után rendkívül érdekes az 1559-es Vásárhelyi zsinat végzése: *„Rendeljük, hogy a templomokból minden mesés képeket ki kell hányni, a történelmieket pedig meg kell tartani”*

A Debrecen-Egervölgyi hitvallás (1562) megemlíti az úrvacsorához használatos edények jellegét. *„Az írás ivóeszköztől vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa, vagy arany, ezüst és cserép legyenek, vagy rézből és bármiféle ércből készültek, elfogadunk, csak a visszaélés, fényezés, babona és botrány legyenek eltávoztatva. A pápista kelyheket, tányérokat elvetjük a babonás visszaélés miatt.”*

Végül pedig egészen nyitottan, de mégis jól lehatárolható módon adja elő a hitvallás a templomokra vonatkozó rendelkezéseket.¹ Az itt elhangzottakhoz képest néhány évvel később

¹ *A kegyesek templomainak, legyenek bár azok fából avagy kőből építve, mindenütt fényezés és babona nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények, hamis tantételek és pogány szertartások és az isten igéjével ellenkező emberi hagyományok....Faragott képek s oltárok nélkül legyenek a templomok. Mert az isten háza az egyház, és az egyház összefüggésének helyei, a könyörgés azaz isteni tisztelet, az*

más a hozzáállás a templomokhoz. Az 1567-es debreceni zsinat végzései: „LVII. Istentisztelet helyéül a tiszta helyeket kell választani, hol nincs árnyékszék, sertésól, s holtak dögleletes levegője nem terjeng szélylyel. Mert kerülni kell, hogy az erőtlenebbeket megbotránkoztassuk. Pápisták teszik, hogy templom alá temetkeznek. Temetkezni hol kell? kívül a községen, példának erre Krisztus, a patriarchák sat. LVIII. Ugyanazon templomban, hol pápista bálványozás gyakoroltnak, mi istentiszteletet nem tarthatunk. LIX. A pápistáktól külön kell tartani gyűléseket, mert Krisztus szent közönséges egyháza, és a gonosztévők ekklézsiája együvé nem olvadhat soha. Zsolt. 26. 5.

Nyugat-Európában a hesseni egyház 1526-os rendtartásából származik a következő idézet: „Minden hívőt arra buzdítunk, hogy rendszeresen és szorgalmasan vegyen részt a nyilvános imádságban és olvasásban, és hasonlóképpen az úrvacsorában. Ezeket a cselekményeket többé nem a kórusban, hanem a templom közepén fogják végezni.”

Ehhez nagyon hasonló folyamat zajlik le ugyanekkor, 1526-ban Zürichben is, ahol a Großmünster egykori szentélyét lerekesztették, s ennek közepére helyezték el a szószéket.

igehirdetés és sákramentumok kiszolgáltatásának helyei. Nem kell tehát azokat latrok barlangjává változtatni.

3. Az új eredmények

A magyarországi középkori templomépítészet kiforrott struktúrái és a késő gótikus templomépítészet a kolostorok építészetében csúcsosodott ki. A korszak világi építésze, illetve a várak építésze gyakorlatilag áldozatul esett a török jelenlétnek. Nem mondható ez el egyértelműen az egyházi építészetről. Szinte állandósult gondolatmenetnek tartják, hogy a középkori templomaink pusztulása a török jelenlétnek tudható be. Ez nagy általánosságban, az egyházszerkezet szempontjából is kiemelkedő templomaink, székesegyházaink kapcsán valóban nagy szerepe lehetett a hadi eseményeknek, hiszen olyan központokban, városokban álltak ezek, mely célpontjai volt a töröknek. Így pusztulnak el egyházi épületeink nagyrészt már a 16. században. Veszprém és a teljes Balaton-felvidék az 1552-es ostromot követően, de már itt is látszik, hogy a töröktől való félelemben a helyi urak döntenek a pusztítás mellett. Majd a helyi lakosság kőbányának használja e középkori romokat. Máshol azt látni, hogy a 18. századi demográfiai mutatók javulásával, a népesség ugrásszerű növekedésével a templomok méretei nem tudták kielégíteni a lakosság térigényét, így a régi lebontása és új templom építése mellett döntöttek. Néhány szerencsés esetben látjuk, hogy ezeket dokumentálták, akár képi, akár szöveges formában.

Szinte felfoghatatlan, mennyire gyakori jelenség az, hogy a közösségi emlékezet sem tudja felidézni egyes, akár használatban lévő templomok patrocíniumát, míg a dűlőnevekben spontán

megmaradnak ezek. Úgy tűnik, mintha a reformációval kialakulna egy olyan közgondolkodás, mely ténylegesen elítéli, s próbálja elfelejteni katolikus múltját. Ez mutatkozik meg abban is, ami az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből is világosan látszik, hogy a katolikus vizitátor ismeri s tudja, mely elemeket tud katolikus eredetre visszavezetni, ezzel szemben a reformátusok sorra vallják, hogy az adott – amúgy egyértelműen középkori – templom emberemlékezet óta, s mindig is református volt. A templomok patrocíniumadási hagyománya, a felszentelés folyamata azonban a történeti adatok alapján megmaradt s az egyszerű imaházakkal szemben valóban felszentelt terekről beszélünk – bár ezt a református egyház nem vallja. Általánosságban véve a református templomok a „Szentháromság Egyisten” nevére való szenteléssel operálnak, s mint ilyenek nyilván az Úr házának tekinthetőek, hiszen az ő nevére szentelik őket. Véleményem szerint ez a középkori felszentelési hagyományokból eredeztethető. A franciákhoz hasonlóan azonban a magyar nyelvben is megtalálható e templomok elnevezésének, a hagyományos értelemben vett szakrális tértől való megkülönböztetése. Az oratórium elnevezés, akár a zsidó hagyományokra is visszavezethető, ahol nem templomnak nevezik közösségi tereiket, hiszen abból, csak egy volt Jeruzsálemben, a többi mind csupán az „imádság háza” lehet.

Ezen épületek centrális jellegű teremtemplomoknak tekinthetőek, melyek az új liturgiához igazodva a szószéket helyezik a központba. Az ezt körülvevő tér gyakorlatilag a közösség szimbolikus terét is jelenti, nem véletlen, hogy Erdélyben a

templomnak ezt a részét a templom „piacának” nevezik. A középkori templomok oltára a szent ereklyéjének tartóhelye is volt egyben is az áldozatbemutatás helye. A reformátusoknál ezt, átalakult formában az úrasztala jeleníti meg. Visszaulva talán a középkori eredetre is (a szentélyek elzárására) de a zsinagógák bimájának rácsai szintén direkt párhuzama lehet az úrasztala körüli rácsnak, mely biblikus értelemben szintén a szentek szentjére utal.

A templomok található padok egyértelmű elhelyezése, mind a prédikáló lelkész láthatóságához, hallhatóságához igazodik. Emiatt szinte mindig három irányba néző padokkal kell számolni a téglalap alakú terekben, ahol a közrefogott térben – a templom piacán – áll az úrasztala és a szószék.

A gyülekezetek számához igazodóan találjuk meg a karzatokat, avagy kórusokat a templomban. Ennek középkori előzménye az általában nyugati oldalon található karzat. A téglalap alakú templomokban a karzatok „első fázisa” a valamelyik rövid oldalra épített, általában fából készült karzat, ez bővíthet egy szemben lévő párral, vagy L alakúvá alakulhat, amely a szószékkal szembeni falat jelenti. A legnagyobb beépítettséget az U alakú, tehát a földszinti padsorokkal megegyező teljes karzat jelenti. Az a nagyobb városi gyülekezeteknél akár több szintes is lehet, mint az Franciaországban is és hazánkban is megfigyelhető néhány helyen.

A templomtornyok esetében is meg tudunk fogalmazni általánosságokat. A középkorból fennmaradt tornyok valószínűleg legtöbb esetben romosak lehetnek a 16–17. században s ez lehet a válasz arra is, hogy miért van az, hogy tornyokat említenek a

vizitációkban, mégis haranglábakon használják a harangokat. S később csak a 18. század végén, de még általánosabban csak a 19. század elején magasítják meg őket már klasszicista stílusban.

A templom színvilága alapvetően nem mozoghatott túl nagy skálán, csupán az elérhető színeket használhatták, mindenekelőtt az egyszerű meszet, így a templomok külső-belső falai fehérek voltak. A templomok belsejében használtak színeket, melyek a 18. századból és a kis számban a 17. századból fennmaradt példák alapján piros, sárga, zöld, kék színek lehettek az általánosak.

A templomok helyválasztásáról kell szólnunk, hiszen a 11. századtól kezdve a szakrális épületek gyakorlatilag egy-egy település központját jelentették, ez jelentette a fix pontot, keletelt szentélyükkel valószínűleg tájékozódási pontként is funkcionáltak. A középkori épületek eltűnése után ritkán kerül profán épület a helyükre. Inkább üresen marad, vagy megépül az új szakrális épület. Sok esetben nem is tudunk magukról a középkori épületekről, csupán a szórványosan előkerülő csontok árulkodóak, ezért közelebbi információkat sem áll módunkban ismertetni ezeken a helyeken a reformáció korai időszak templomairól sem, azonban a helyszín értékelése szempontjából fontos, hogy egyházi funkcióját nem veszítette el, továbbra szakrális szerepet tölt be.

A középkorból ismerjük a plébániatemplomok jogköréhez kapcsolható temetőket. Nyugat-Európában ma is rendszerint temetőben találhatjuk ezeket. A 16. századi zsinatok egyértelműen meghatározzák, hogy lehetőség szerint a településen kívül nyissanak új temetőket.

Régészeti megközelítésben ugyan nem különíthetők el egyértelműen a protestánsok temetkezései, azonban a liturgia és temetések előírásai nagyon más képet mutatnak. Ezek talán inkább rítusbeli változások, melyeknek kézzelfogható elemeit nem találjuk meg a sírokban. Az írott forrásokat kiegészítve megfigyelhetjük a templom körüli temetőkben a 16-18. századra keltezhető, alapvetően akár még viseleti mellékletekben is szűkölködő temetkezéseket, melyeket a katolikus jellegzetességeket (rózsafüzér, kereszt, feszület) mindenképpen nélkülözik. Részben ezeket tekinthetjük protestáns temetkezéseknek.

A középkori templomokat szintén saját liturgiájuknak megfelelően alakítják át a reformátusok már a 1550-es évektől kezdve. Az 1560-as évektől már lehet beszélni hivatalosan, egyházszervezetileg is kialakult református egyházzól, így véleményem szerint ezen időszakban már megjelenhettek az első ún. haránttemplomok, melyekről – csakúgy, mint a sok ismeretlen nevű reformátorról – nem tudunk. A 16. század végéről már adatoltan ismerjük e templomtípust egy egyházkerület területéről is. A disszertációmban bemutatott emléanyag alapján tehát az egyszerű építészeti kivitelezésű, 16. század végén megjelenő téglalap alaprajzú templomtípus a 18. század közepétől épülő – s máig fennmaradó – református templomok előképeinek tekinthető.

A reformáció régészetének keretében vizsgálhatjuk azon 16–17. században épült, majd elpusztult/átépített templomokat is, melyek már az új szemlélet hatásait tükrözve épültek. Erre láthatunk olyan példát a Kárpát-medence keleti feléből, mely inkább a gótikus

hagyományokat folytatja, de előkerülnek az ország nyugati területein a francia és német hatásokat tükröző teremtemplomok épületei is.

A reformáció nagy hangsúlyt fektetett az iskoláztatásra. A középkori plébániai iskolák átalakulása, esetleg új építmények építése, s ezek vizsgálatait, feltárások híján jelenleg – néhány esetet leszámítva – távoli célként fogalmazhatjuk meg. A sárospataki, pápai, akár debreceni, stb. kollégiumok első periódusát érdekes volna látni. Ugyanígy különleges eredményeket látnánk a nyomdák régészete kapcsán, mely egyértelműen segítette a reformátorok munkáját.

A parókiák, lelkészlakok Nyugat-Európai párhuzamaik alapján alapvetően a korszak lakáskultúráját mutatná be.

A kutatás alapján a református templomok periodizációja alapvetően a következőképpen néz ki.

1. A középkori templomok átalakítása protestáns szellemiséghez igazodva, melynek felső határa nincs, hiszen némely esetben a mai napig használatban vannak ezek az épületek.
2. Az elpusztult, romos templomokat általánosan a 16. század közepe-végétől kezdik átépíteni, vagy felújítani.
3. A 16. század legvégén, 17. század elején megjelennek a téglalap alaprajzú, szentély nélküli haránttemplomok, nyugati mintára.

4. A 17. században az artikuláris helyek rendszerének megjelenése, helyi szintű konfliktusok a templomok megtartásáért, fenntartásáért.
5. A 18. századi templomfoglalások időszaka
6. 1781 után szabad templomépítés időszakának kezdete

4. A jelölt témában végzett publikációs tevékenységem

PÁTKAI 2016 Pátkai Á. S.: Adatok a Mihályházi Református Egyházközség XVII-XVIII. századi történetéhez (Details for the history of the Reformed Church in Mihályháza from the documents of the Parish in 17–18th century) in: *Acta Papensia XVI*. 2016/3–4. 2017. 323–335.

PÁTKAI 2017 Pátkai Á.S.: Református templomépítés a Dunántúlon 1781 előtt. *Acta Papensia XVII*. 2017/3-4. 2017. 181–196.

PÁTKAI 2018a Pátkai Á.S.: Kontinuitás és változások vizsgálatai a Pápai Református Egyházmegye templomaiban (Researches of the continuity and changes in the churches of the Calvinist Diocese of Pápa) in.: Ringer I. (szerk.) *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Sátoraljaújhely 2018. 139–147.

PÁTKAI 2018b Pátkai Á.S.: A reformáció hatása a Dunántúli templomépítésre, a Veszprémi Református Egyházmegye középkori eredetű templomai in. Karlinszky B. – Varga T. (szerk) *Folyamatosság és változás. Egyházszervezet és hitélet a veszprémi*

püspökség területén a 16-17. században. A veszprémi egyházmegye múltjából 32. Veszprém 2018. 235–254.

PÁTKAI 2019 Pátkai Á. S.: Felekezeti templomépítészet a Veszprémi Egyházmegye területén a 17. században. in.: Karlinszky B. – Varga T. (szerk.) *Erőgyűjtés és újrakezdés. A veszprémi egyházmegye története a 17. században. A veszprémi egyházmegye múltjából* 32. Veszprém 2019. 119–127.

PÁTKAI 2022 Pátkai Á.S.: Egy elveszett középkori templom Veszprémben. *Veszprémi Szemle* 67. (2022) 50–61.